

ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ

ΑΠΟ ΤΟΤΕ που ήμουν παιδί είχα την επιθυμία να πραγματευτώ σε μιάν ομιλία μου το θέμα της "Ανταπόδοσης" *· γιατί απ' τὰ πιὸ νεανικά μου χρόνια, μοῦ εἶχε ἐντυπωθεῖ ἡ πεποίθηση πὼς, στὸ θέμα αὐτό, ἡ ζωὴ εἶχε προχωρήσει περισσότερο απ' τὴ θεολογία καὶ πὼς οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι γνώριζαν πιὸ πολλὰ απ' ὅσα διδασκᾶν οἱ ἱεροκλήρυκες. Ἰὰ παραδείγματα ἐξ ἄλλου, απ' ὅπου θὰ εἴδω τὸ συμπέρασμα· ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι ἀνταπόδοση στὴν καλὴ ἢ στὴν κακὴ πράξη ἦταν τόσο πολλὰ καὶ σὲ τέτοια ποικιλία πού μάγευαν, ἀκόμα καὶ στὸν ὕπνο, τὴ φαντασία μου, κι ἔφτασα στὸ σημεῖο νὰ διαβλέπω καὶ στὰ πιὸ κοινὰ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς : στὰ σύνεργά μας, στὸ ψωμί μας, στὶς συναλλαγές μας, στὸ σπιτικό μας, στὶς γνωριμίες καὶ τὶς συγγενειές μας, στὰ χρέη καὶ τὶς ὀσοληψίες μας, στὸ χαρακτήρα καὶ τὰ χαρίσματα τῶν ἀνθρώπων — ἔφτασα, λέω, στὸ σημεῖο νὰ διαβλέπω παντοῦ καὶ μιὰν ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ἀκόμα, φανταζόμουν πὼς μέσα στὴν ἐννοια καὶ τὴ λειτουργία τοῦ νόμου τῆς ἀνταπόδοσης θὰ μπορούσαν οἱ ἄνθρωποι νὰ δοῦν μιὰν ἀχτίδα τῆς θείας παρουσίας, νὰ ἐνεργεῖ μέσ' απ' τὴν ἐγκόσμια φύση τῆς ἐνανθρωπισμένης ψυχῆς, μακριὰ απ' τὶς προκαταλήψεις τῆς παράδοσης· κι ἔτσι ἡ καρδιά τους ἴσως νὰ λουζότανε ἀπὸ τὴν πλημμύρα τῆς αἰώνιας ἀγάπης, κοινωνώντας μὲ τὴν ἀλήθεια πὼς αὐτὸ πού πάντα ὑπῆρχε, θὰ ὑπάρχει καὶ πάντα, ὅπως ἀληθινὰ ὑπάρχει καὶ τώρα, γιὰ τοῦτο εἶναι κι αἰώνιο. Πέρα πέρα, πίστευα πὼς ἂν ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ νόμου μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ὄρους ἀνάλογους μ' ἐκείνους πού κάποτε ἀποκαλύπτεται σ' ἐμᾶς ἡ ἀλήθεια, θὰ ἦταν ἕνα φωτεινὸ ἀστέρι στὶς σκοτεινὲς ὥρες καὶ στὰ δύσβατα μονοπάτια τῆς πορείας μας, πού θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ μὴν παραπλανηθοῦμε καὶ χάσουμε τὸ δρόμο.

* S. M. Compensation: Στὴν κυριολεκτικὴ σημασία συμψηφισμός, ἰσοστάθμιση (ἢ ἀκόμα καὶ ἰσορροπία μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀρχαίας Δίκης). Προτιμήθηκε ὁ ὅρος ἀνταπόδοση, γιὰτι στὸ μεγαλύτερο μέρος του τὸ δοκίμιο ἀσχολεῖται μὲ θέματα πρακτικῆς συμπεριφορᾶς, δηλ. ἠθικά. Ὅπου ὁ Ἐμπερσον δίνει στὸ νόμο καθολικότητα, ὁ ἀναγνώστης ἄς ἔχει ὑπ' ὄψη του τὸν ὅρο ἰσοστάθμιση.

Ἄργότερα, τὴν ἐπιθυμία μου αὐτὴ τὴν ἐνίσχυσε ἓνα κήρυγμα πὸ ἀκουσα στὴν ἐκκλησία. Ὁ ἱεροκήρυκας, ἄνθρωπος πὸ διακρινόταν γιὰ τὴ δογματικὴ ὀρθοδοξία του, χειριζόταν τὸ θέμα τῆς Δεύτερης Παρουσίας μὲ τὸ συνηθισμένο συμβατικὸ τρόπο. Παραδεχότανε πὸς ἡ στερνὴ κρίση δὲν πραγματοποιεῖται σὲ τοῦτο τὸν κόσμον· πὸς ὁ κακὸς τελικὰ ἐπιτυχαίνει· πὸς ὁ καλὸς πάντα θὰ ὑποφέρει καὶ συμπέρανε, τόσο μὲ τὴ βοήθεια τῆς λογικῆς ὅσο καὶ τῶν Γραφῶν πὸς κι οἱ δύο τους τὴν ἀνταπόδοση σὲ τίς ἐπίγειες πράξεις τους θὰ τὴν ἔβρισκαν στὴν ἄλλη ζωὴ. Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δὲν ἔδειξε καμιὰν ἀντίδραση σ' ἓνα τέτοιο συμπέρασμα. Κι ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ὕστερα ἀπ' τὴν ἀπόλυση, κανένα σχόλιο δὲν ἔγινε ἐπάνω στὸ θέμα τοῦ κηρύγματος.

Ὅσοπο ποῖο ἦταν τὸ νόημα μιᾶς τέτοιας διδασκαλίας; Τί ἐννοοῦσε ὁ ἱεροκήρυκας λέγοντας πὸς οἱ καλοὶ εἶναι δυστυχημένοι στὴν τωρινὴ ζωὴ; Μήπως ἐννοοῦσε ὅτι οἱ παλιάνθρωποι χαίρονται τὰ μέγαρα καὶ τὰ κτήματα, τ' ἀξιώματα, τὸ κρασί, τ' ἄλλα, τίς φορεσιᾶς καὶ τίς ἀνέσεις, ἐνῶ οἱ ἐνάρετοι εἶναι φτωχοὶ καὶ καταφρονημένοι· καὶ πὸς σὲ τούτους τοὺς τελευταίους ἐπειδὴ στερήθηκαν στὴ ζωὴ θὰ τοὺς δίνονταν κάποια μέρη ἀνταλλάγματα παρόμοια μ' ἐκεῖνα πὸ εἶχαν οἱ πλούσιοι — ὄηλ. μετοχές καὶ λίρες, ψητὰ κρέατα καὶ σαμπάνιες; Αὐτὴν, βέβαια, τὴν ἀνταπόδοση ἐννοοῦσε· τί ἄλλο; Μήπως ὅτι θὰ μπορούσαν τότε νὰ προσεύχονται, νὰ δοξάζουν τὸ Θεό, ν' ἀγαποῦν καὶ νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς ἀνθρώπους; Μὰ τοῦτα μπορούν νὰ τὰ κάνουν καὶ στὴν τωρινὴ τους τὴ ζωὴ. Τὸ νόμιμο συμπέρασμα πὸ θὰ μπορούσε νὰ βγάλει ὁ πιστός, ἀπὸ μιὰ τέτοια θέση τοῦ ζητήματος, θὰ ἦταν: «Θὰ καλοπεράσουμε κι ἐμεῖς στὴν ἄλλη ζωὴ, ὅπως οἱ ἁμαρτωλοὶ καλοπερνοῦνε σὲ τούτη», ἢ γιὰ νὰ φέρουμε τὸ συμπέρασμα στὴν ἀκρότατὴ του συνέπεια: «Τώρα ἁμαρτάνετε ἐσεῖς — ἔ, ὅπου νὰ εἶναι, θ' ἁμαρτήσουμε κι ἐμεῖς· θ' ἁμαρταίναμε καὶ τώρα, ὅμως μιὰ καὶ δὲν τὰ καταφέρνουμε, κι ἐμεῖς θὰ βγάλουμε τὸ ἄχτι μας αὔριο».

Τὸ σφάλμα μιᾶς τέτοιας ἐρμηνείας βρίσκεται στὴν ἄμετρη ἐκδοχὴ πὸς ὁ κακὸς ἐπιτυχαίνει· πὸς ἡ δικαιοσύνη δὲν ἀπονέμεται τώρα. Ἡ ἐθελοτυφλία τοῦ ἱεροκήρυκα ὀφειλόταν στὸ ὅτι ἐκτιμοῦσε αὐτὸ πὸ λέγεται ἐπιτυχία μὲ τὰ φτηνὰ μέτρα τῆς ἀγορᾶς, ἀντὶ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν κόσμον «ἐν πνεύματι ἀληθείας» καὶ νὰ τὸν κρίνει ἀπ' αὐτὴν τὴ σκοπιὰ, θεμελιώνοντας τίς ἀξίες τῆς ψυχῆς καὶ τῆς παντοδύναμης βούλησης, καθορίζοντας πνευματικὰ τὰ πλαίσια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς φενάκης καὶ καλώντας ὄχι τοὺς ζωντανοὺς στὸ ἐπαυράνιο, ἀλλὰ τοὺς νεκροὺς νὰ δικαστοῦν γιὰ τὰ ἔργα τους στὸ ἐπίγειο δικαστήριον.

χει κάτι πού μοιάζει με τὴν ἀμπωτὴ καὶ τὴν πλήμμυρα, με τὴ μέρα καὶ τὴ νύχτα καὶ τὴν ἑτερότητα τῶν φύλων. Ἡ ἀντιθετικὴ αὐτὴ ροπή, πού παίρνει τεράστιες διαστάσεις στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, ὑπάρχει κι ἐνεργεῖ καὶ μέσα σ' αὐτὰ τὰ μικρότατα ὄντα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ φυσιοδίφες παρατήρησαν πὼς δὲν ὑπάρχουν στὰ ζῶα εἶδη εὐνοούμενα, μὰ ὑπάρχει κάποιος συμψηφιστικὸς ἰσολογισμὸς ἀνάμεσα στὶς ἰδιότητες καὶ στὰ μειονεκτήματά τους. "Ἄν σὲ κάποιο τμῆμα τοῦ σώματός τους δόθηκε ἓνα ἐξαιρετικὸ χάρισμα, τοῦτο ἰσοσταθμίζεται με κάποιο μειονέκτημα πού ἔχει ἄλλο τους τμῆμα. "Ἄν ἔχουν δυνατὸ κεφάλι, μακρὸ λαιμό, ὁ κορμὸς τους εἶναι μικρόσωμος καὶ τὰ ἄκρα τους κοντά.

Ἡ θεωρία τῆς μηχανικῆς εἶναι ἓνα ἄλλο παράδειγμα. "Ὅ,τι κερδίζουμε σὲ δύναμη, χάνεται σὲ χρόνο καὶ τὸ ἀντίθετο. Οἱ περιοδικὲς παρέλξεις κι οἱ αὐτορρυθμιζόμενες ἀνωμαλίες τῶν πλανητῶν εἶναι ἄλλη μιὰ ἀπόδειξη. Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ κλίματος καὶ τοῦ ἐδάφους ἐπάνω στὴν ἀνθρωπογεωγραφία μιὰ ἄλλη. Τὸ ψυχρὸ κλίμα δίνει δύναμη. Τὸ ἄγρονο ἔδαφος δὲν ἐκτρέφει πυρετούς, τίγρεις, σκορπιούς καὶ κροκόδειλους.

Ἡ φύση κι ἡ ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἀνθρώπου κυριαρχεῖται ἀπ' τὸν ἴδιο δυῖσμό. Κάθε ὑπερβολικὸ χάρισμα ἀκολουθεῖται ἀπὸ μιὰν ἀτέλεια· κάθε ἀτέλεια συμπληρώνεται ἀπὸ ἓνα προτέρημα. Καθετὶ τὸ γλυκὸ ἔχει καὶ τὴν πίκρα του· κάθε κακὸ ἔχει καὶ τὸ καλὸ του. Κάθε τέρψη, ὅταν γίνεῖ κατάχρησή της, φέρνει πόνον. Καὶ τοῦτο γιατί ὑπάρχει κύρωση σ' ὅποιον ὑπερβεῖ τὸ μέτρο. Γιὰ κάθε σπυρὶ σοφίας ὑπάρχει ἓνα σπυρὶ τρέλας. Γιὰ ὅτιδήποτε χάσατε, κερδίσατε στὴ θέση του κάτι ἄλλο· καὶ γιὰ ὅ,τι κερδίσατε πάλι, κάτι ἔχετε χάσει. Ὁ πλοῦτος πού αὐξάνει φθείρει αὐτὸν πού τὸν ἀποκτᾷ. "Ἄν ὁ ἄπληστος σωρεύσει πάρα πολλά, ἡ Φύση ἀφαιρεῖ ἀπ' τὸν ἀνθρώπο ὅσα τοῦ ἔβαλε στὸ χρηματοκιβώτιό του· πληθαίνει τὸ ἔχει του, μὰ καὶ σκοτώνει τὸ νοικοκύρη. Ἡ Φύση μισεῖ τὰ μονοπώλια καὶ τίς ἐξαιρέσεις. Μ' ὅση γρηγοράδα τὰ κύματα πού ὀρμουῦνε ψηλὰ ξαναπέφτουν πίσω στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, μ' ἄλλη τόση κι οἱ ἐξαιρέσεις ἰσοπεδώνονται. Ὑπάρχει πάντα κάποιο ἰσοσταθμιστικὸ περιστατικὸ πού κατεβάζει τὸν ξυπασμένο, τὸν πλούσιο, τὸν τυχερὸ στὸ ἴδιο οὐσιαστικὰ ἐπίπεδο πού βρίσκονται κι ὅλοι οἱ ἄλλοι. Εἶναι κάποιος δξύθυμος κι ἄγριος — ἓνας βλοσυρὸς καθγατζῆς στοὺς τρόπους καὶ στὶς ἐκφράσεις του — καὶ με τέτοια ἰδιοσυγκρασία ἓνας κακὸς πολίτης; — ἡ Φύση τοῦ στέλνει ἓνα τσοῦρμο καλοβαλμένα καὶ φιλότιμα παιδιὰ πού ἔχουν προόδους στὸ σχολεῖο, καὶ με τοὺς ἐπαίνους πού ἀκούει γίνεται, αὐτὸς ὁ σκληροτράχηλος πειρατῆς, γλυκομίλητος κι ἄκακος σὰν ἀρνάκι. "Ἔτσι ἐπιτυχαίνεται καὶ πάλι ἡ ἰσορροπία.

Ὁ χωριάτης φαντάζεται πὼς ἡ ἐξουσία καὶ τὸ ὄφφικιο εἶναι σπουδαῖα πράγματα. Μὰ ὁ κύριος Πρόεδρος πλήρωσε ἀκριβὰ τὸ Λευκό του Οἴκο. Τοῦ κόστισε κυριολεκτικὰ τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς του καὶ τὶς καλύτερες ἀπ' τὶς ἰδιότητες ποὺ ἔχει ἢ προσωπικότητα ἐνὸς ἀνδρός. Γιὰ νὰ διατηρήσει, γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα, μιὰ τόσο φαινομενικὰ περίβλεπτη θέση στὸν κόσμον, εἶναι πρόθυμος νὰ προσκυνήσει τοὺς πραγματικοὺς ἀφέντες ποὺ ὄρθιοι στέκονται πίσω ἀπ' τὸ θρόνον του. Ἡ μήπως τὸ ἴδιο δὲ γίνεται κι ἂν ὁ ἄνθρωπος προτιμήσει τὸ οὐσιαστικώτερο καὶ διαρκέστερο ἀγαθὸ τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς; Γιατὶ οὔτε ἐδῶ ὑπάρχει ἐξασφάλιση. Ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὴ δύναμη τῆς σκέψης του ἢ τῆς θέλησής του κυριάρχησε ἐπάνω σὲ πολλὰ φαινόμενα, σηκώνει μαζί καὶ τὰ βάρη αὐτῆς τῆς διακριτικῆς του θέσης. Σὲ κάθε ἀπόπειρα διαφωτισμοῦ προβάλλουν καὶ νέοι κίνδυνοι. Λέει ὅτι κατέχει τὸ φῶς; Πρέπει γὰρ τὸ ἀποδείξει ὑπερνικώντας ὅλες τοὺς συμπάθειες καὶ τοὺς δεσμούς, καὶ μένοντας πιστὸς στὰ ἐνδόμυχά του φανερῶματα τῆς αἰώνιας ἀλήθειας. Θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει καὶ πατέρα καὶ μάνα καὶ γυναίκα καὶ παιδιὰ. Κι ἂν ἀκόμα ἔχει ὅσα ὁ κόσμος ἀγαπᾷ, ἐπιθυμεῖ καὶ θαυμάζει, θὰ πρέπει νὰ τὰ θυσιάσει στὸ βωμὸ τῆς ἀλήθειας, καὶ νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ δεῖ τ' ὄνομά του ἀπ' τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸ θαυμασμὸ νὰ πέφτει στὸ διασυρμὸ καὶ τὴν κοροϊδίαν.

Αὐτὸς εἶναι ὁ νόμος ποὺ κυβερνᾷ πόλεις καὶ ἔθνη. Μάταιη θὰ εἶναι κάθε ἀπόπειρα ποὺ θὰ τείνει νὰ τὸν παραβιάσει ἢ νὰ τὸν καταστρατηγήσει. Ἰὰ πράγματα ἀντιῶρουν στὴν πολύχρονη κακομεταχείριση. «Res poliunt diu male administrari». Μολογὸτι δὲ διαφαίνεται τί θὰ μπορούσε ν' ἀναχαιτίσει ἓνα κακὸ, τὸ ἐμπόδιο ὑπάρχει μέσα στὴ φύση τῶν πραγμάτων, κάποτε παρουσιάζεται κι ἀνακόπτει τὴ φορὰ τοῦ κακοῦ. Ἄν ἡ διακυβέρνηση μιᾶς χώρας εἶναι ἀπάνθρωπη, ἡ ζωὴ τοῦ κυβερνήτη δὲ βρίσκεται σὲ σιγουριά. Ἄν ἡ φορολογία εἶναι πολὺ βαρειά, οἱ πρόσοδοι ἀντίστροφα λιγοστεύουν. Ἄν ὁ ποινικὸς κώδικας ἐπιβάλλει δυσανάλογα αὐστηρὲς ποινές, οἱ ἔνορκοι ἀθωώνουν. Κι ἂν ὁ νόμος εἶναι ὑπέρμετρα ἐπιεικῆς, αὐξάνουν τὰ κρούσματα τῆς αὐτοδικίας καὶ τῶν προσωπικῶν ἀντεκδικήσεων. Ἄν τὸ καθεστῶς εἶναι τυραννικὸ, οἱ πολῖτες ἀντιῶρουν στὴν ἔλλειψη πολιτικῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀνάπτυξη δραστηριότητος καὶ πλούσιας ἐσωτερικῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ κι οἱ ἱκανοποιήσεις τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται νὰ δείχνουν πὼς ἀποφεύγουν τὶς τραχειές ἢ τὶς εὐδαιμονιστικὲς καταστάσεις κι ὅτι προτιμοῦν νὰ προσαρμόζονται στὶς ποικιλόμορφες συνθήκες ποὺ κάθε φορὰ ἐπικρατοῦν. Ὡστόσο ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου παραμένει ὁ ἴδιος κάτω ἀπ' ὅποια καθεστῶτα κι ἂν ζεῖ — ὁ ἴδιος καὶ στὴν Τουρκία, ὁ ἴδιος καὶ στὴ Νέα Ἀγγλία. Ἡ ἱστορία μὲ

παρρησία ὁμολογεῖ πῶς καὶ κάτω ἀπ' τοὺς ἀρχέγονους δεσπότες τῆς Αἰγύπτου ὁ ἄνθρωπος εἶχε τὴν ἔφεση νὰ εἶναι τόσο ἐλεύθερος ὅσο κι ἂν ζοῦσε σ' ἕναν ἀνώτερο πολιτισμό.

Αὐτὰ ὅλα τὰ παραδείγματα ἀποδείχνουν τὸ γεγονός πῶς αὐτὸ πού λέγεται σύμπαν, κόσμος, ἀντιπροσωπεύεται μέσα σὲ καθένα ἀπ' τὰ μέρη πού τὸν συγκροτοῦν. Τὸ καθεὶ στὴ φύση περιέχει ὅλες τὶς φυσικὲς δυνάμεις. Τὸ καθεὶ εἶναι καμωμένο ἀπὸ μιὰ μυστικὴ οὐσία· καὶ τὸ πρᾶγμα γίνεται ἀντιληπτό ὅταν ἀναφέρουμε τὴν ἀποψη τοῦ φυσιολόγου πού πιστεύει πῶς βλέπει ἕνα εἶδος ζωῆς κάτω ἀπὸ κάθε μεταμόρφωση — τὸ ἄλογο σὰ νὰ εἶναι ἕνας ἄνθρωπος δρομέας, τὸ ψάρι ἕνας κολυμβητής, τὸ πουλὶ ἕνας ἐπιτάμενος καὶ τὸ δέντρο σὰν ἕνας ἄνθρωπος μὲ ρίζες στὸ χῶμα. Κάθε καινούργια μεταμόρφωση ἐπαναλαμβάνει ὄχι μόνο τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου, μὰ ξεχωριστὰ καθεμιά ἀπ' τὶς λεπτομέρειες, τοὺς σκοπούς, τὶς ἐξελίξεις, τὶς ἀδυναμίες καὶ τὶς δραστηριότητες, συνοπτικὰ δλόκληρο τὸ σύστημα καθενὸς ἀπ' τοὺς παράγωγους τύπους. Κάθε ἀπασχόληση, κάθε ἐπάγγελμα, κάθε τέχνη, κάθε συναλλακτικὴ σχέση εἶναι μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ κόσμου, κι ἀκόμα, τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἐπιδρᾶ καὶ συσχετίζεται μ' ὅλα τ' ἄλλα. Ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἕνα τέλειο ἔμβλημα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς· μιὰ περίληψη ὅλων τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν στοιχείων τῆς, τῶν ἀγώνων τῆς, τῶν ἐχθρῶν τῆς, τῆς πορείας καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς. Γιὰ τοῦτο κι ὁ καθένας πρέπει νὰ καταξιῶναι μέσα του τὸν τέλειο ἄνθρωπο καὶ ν' ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρτατη κι ἀληθινὴ ἔκφρασή του.

Ὁ κόσμος περιέχεται μέσα σὲ μιὰ σταγόνα ὁροσιᾶς. Τὸ μικροσκοπιο ἀνακαλύπτει πῶς τὰ ζώδια μὲ τὸ νὰ εἶναι μικρά, σὲ τίποτα δὲν εἶναι λιγώτερο τέλεια ἀπ' τοὺς μεγάλους ὁργανισμούς. Μάτια, αὐτιά, γεύση, ὄσφρηση, κίνηση, ἀντοχή, ὄρεξη κι ὄργανα ἀναπαραγωγῆς, πού προϋποθέτουν τὴ συνείδησή τῆς αἰωνιότητος, ὅλα βρίσκουν χῶρο νὰ ὑπάρξουν μέσα στὰ μικρότατα αὐτὰ ὄντα. Μὲ παρόμοιο τρόπο κι δλόκληρη ἡ ζωὴ μας περιέχεται σὲ κάθε μας πράξη. Ἡ ἀληθινὴ ἐρμηνεία τοῦ δόγματος πῶς ὁ Θεὸς εἶναι πανταχοῦ παρῶν, εἶναι ὅτι ἡ παρουσία του ἐνυπάρχει καὶ στὸ βρῦο καὶ στὸ δίχτυ τῆς ἀράχνης. Ὁ κόσμος μὲ τὸ σύνολο τῶν δυνάμεών του κατακλύζει κάθε ὑπαρξή, συγκροτεῖ κάθε πρᾶγμα. Τὸ καλὸ συνυπάρχει μὲ τὸ κακό· ἡ ἔλξη μὲ τὴν ἀπώθηση· ἡ δύναμη μὲ τὸν περιορισμό.

Μὲ τοῦτο τὸ νόμο ρυθμίζεται ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος. Τὰ πάντα ὑπόκεινται σὲ κάποια ἠθική. Ἡ ὑπέρτατη αὐτὴ ψυχὴ πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, μέσα μας εἶναι αἴσθημα, ἔξω ἀπὸ μᾶς εἶναι νόμος. Τὴ νιώθουμε νὰ σκιρτάει μέσα μας καὶ στὴν ἱστορία διαπιστώνουμε τὴ μοιραία τῆς δύναμη. Εἶναι παντοδύναμη.

«Είναι μέσ' στον κόσμο, κι ο κόσμος έγινε απ' αυτήν». Είναι η αιωνιότητα, μὰ ἐνεργεῖ σὲ χῶρο καὶ χρόνο. Ἡ δικαιοσύνη δὲν ἀναστέλλεται. Μιὰ ἀπόλυτη εὐθυδικία λειτουργεῖ σ' ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς. Αἰεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι. Ὁ κόσμος φαίνεται σὰν ἕνας πίνακας πολλαπλασιασμοῦ· ὅπως κι ἂν ἀλλάξετε τὴν σειρά τῶν πολλαπλασιαστώων καὶ τῶν πολλαπλασιαστέων, τὸ γινόμενο θὰ εἶναι τὸ ἴδιο. Εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ἐξίσωση· θεωρήστε ὅποιονδῆποτε ἀπὸ τοὺς παράγοντές τῆς ἄγνωστο, οἱ ὑπόλοιποι θὰ σᾶς δώσουν ἀκριβῶς τὴν πραγματικὴ τιμὴ του. Κάθε μυστικὸ ἔχει τὸ κλειδί του, κάθε ἀδίκημα τιμωρεῖται, κάθε ἀρετὴ ἀμείβεται, κάθε ἀδικη ζημία ἐπανορθώνεται, σιωπηλὰ καὶ μὲ βεβαιότητα. Αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε Ἄνταπόδοση εἶναι συνέπεια τοῦ θεμελιακοῦ νόμου πῶς ὅπου εἶναι τὸ μέρος πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ ὅλο. Ἄν δεῖτε καπνὸ, ἐκεῖ κάπου πρέπει νὰ ὑπάρχει φωτιά. Ἄν δεῖτε ἕνα χέρι ἢ ἕνα πόδι, συμπεραίνετε πῶς ἀνήκουν σὲ κάποιο σῶμα ἐκεῖ κοντά.

Κάθε πράξη αὐτοαμείβεται, ἢ μ' ἄλλα λόγια ἀποκτάει ἀκεραιότητα, μ' ἕνα διπλὸ τρόπο : πρῶτα στὸ πρᾶγμα ἢ στὴ φυσικὴ τῆς ὑπόστασις· κι ὕστερα στὴν περίστασις, ἢ στὴ φαινομενικὴ τῆς φύσις. Οἱ ἄνθρωποι λένε ἀνταπόδοση τῆ φαινομενικῆ ὄψις. Τὸ αἶτιο τῆς ἀνταπόδοσης βρίσκεται μέσ' στὸ πρᾶγμα, στὴν ἴδια τὴν πράξη καὶ μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν ψυχὴ. Ἡ ἀνταπόδοση στὴν ὕλική τῆς ἐκδήλωσις ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴ νόησις· εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν πράξη, μὰ μπορεῖ νὰ χρειαστεῖ καιρὸ νὰ φανερωθεῖ κι ἔτσι γίνεται δυσδιάκριτη ἢ σύνδεση κι ἡ ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ τὸ αἶτιο. Οἱ δυσάρεστες συνέπειες μπορεῖ νὰ ἔρχονται πιὸ ἀργὰ ἀπ' τὴ διάπραξη τοῦ πταίσματος, μὰ θ' ἀκολουθήσουν ὅπωςδῆποτε γιὰτὶ μὲ κάποιο ἀφανῆ τρόπο συνοδοιποροῦσαν μ' ἐκεῖνο. Τὸ ἔγκλημα κι ἡ τιμωρία εἶναι λουλούδι καὶ καρπὸς ἐπάνω στὸ ἴδιο φυτό. Ἡ τιμωρία ἀδιόρατα ὀριμάζει στὸν κάλυκα τοῦ λουλουδιοῦ. Αἶτιο κι ἀποτέλεσμα, μέσο καὶ σκοπός, σπóρος καὶ γέννημα δὲν διχοτομοῦνται· γιὰτὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι κιόλα ριζωμένο στὸ αἶτιο, ὁ σκοπὸς προϋπάρχει στὸ μέσο, τὸ γέννημα περιέχεται στὸ σπóρο.

Κι ἐνῶ ὁ κόσμος τείνει ν' ἀποτελεῖ ἕνα σύνολο κι ἀντιδρᾷ στὴ διάσπασσις, ἐμεῖς ἐπιζητοῦμε νὰ ἐνεργοῦμε μὲ μονομέρεια, νὰ διαχωρίζουμε, νὰ συνθηκολογοῦμε· γιὰ παράδειγμα : γιὰ νὰ εὐχαριστήσουμε τὶς αἰσθήσεις χωρίζουμε τὴν ἀπόλαυσις ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς. Ὁλη ἡ ἐφευρετικότητά τοῦ ἀνθρώπου ἀφιερῶθηκε στὸ νὰ λύσει ἕνα μοναδικὸ πρόβλημα : πῶς ν' ἀπομονώσῃ τὴν αἰσθησιακὴ ἀπόλαυσις, τὴν αἰσθησιακὴ (ὕλική) δύναμη, τὴν αἰσθησιακὴ ἐπίδειξις κλπ., ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἱκανοποίηση, τὸ ἠθικὸ βάθος, τὴν ἠθικὴ συμπεριφορά· πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἔδωσε ὅλες

του τίς δυνάμεις στὸ νὰ σοφιστεῖ πῶς θὰ μπορούσε ν' ἀφαιρέσει τόσο λεπτή τὴν κρούστα τῶν πραγμάτων ὥστε νὰ μὴν πάρει καθόλου ἀπ' τὸ βάθος τους· πῶς νὰ ἐπιτύχει τὸν ἕνα σκοπὸ, χωρὶς νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ ὑποστεῖ καὶ τὸ ἐπακόλουθό του. Ἡ ψυχὴ λέει ἀπλά: «Φάε», ἐνῶ τὸ σῶμα θέλει νὰ ξεφαντώσει. Ἡ ψυχὴ λέει: «Ὁ ἄνδρας κι ἡ γυναίκα νὰ εἶναι ψυχὴ καὶ σὰρκα μία», τὸ σῶμα θέλει νὰ ἐνωθεῖ μονάχα μετ' τὴν σὰρκα. Ἡ ψυχὴ λέει: «Ἐξουσίασε τὴν οἰκουμένη ἐν ἀρετῇ», τὸ σῶμα ὁμως ζητάει νὰ ἐξουσιάσει τὸν κόσμον γιὰ νὰ ἐκανοποιήσῃ τὸν ἐγωισμό του.

Ἡ ψυχὴ ἀγωνίζεται σφοδρὸν ἀγῶνα νὰ ἐνεργήσῃ καὶ νὰ ἐκδηλωθεῖ στὸ καθετί. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ γεγονός. Ὅλα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποτάσσονται σ' αὐτὴν — δύναμη, ἀπόλαυση, γνώση, ὁμορφιά. Ὡστόσο στόχος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ γίνῃ κάποιος· νὰ προβάλλῃ τὸν ἑαυτό του· νὰ κερδοσκοπήσῃ γιὰ τὸ προσωπικό του ὄφελος· καί, συγκεκριμένα: νὰ ἱππεύῃ γιὰ νὰ ἱππεύῃ· νὰ ντύνεται γιὰ νὰ ντύνεται· νὰ τρώῃ γιὰ νὰ τρώῃ· νὰ κυβερνάει γιὰ νὰ τὸν προσκυνοῦν. Θέλει νὰ γίνῃ τρανός· ν' ἀσκεῖ ἐξουσίες, νὰ κατέχει πλούτη, δύναμη, δόξα. Γιατὶ φαντάζεται, πῶς γιὰ νὰ γίνῃ κανεὶς τρανὸς φτάνει νὰ κατέχει τὴ μιὰν ὄψη τῆς ζωῆς — τὴ γλυκειά, χωρὶς τὴν ἄλλη, τὴν πικρὴν ὄψη τῆς.

Αὐτὴ ἡ διαχωριστικὴ καὶ διασπαστικὴ τάση συνεχῶς ἐξουδετερώνεται. Ὡς τὰ τώρα, πρέπει νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε, κανένας δὲν εἶχε τὴν παραμικρὴν ἐπιτυχία. Τὸ νερὸ ποὺ κόβουμε μετ' τὸ χέρι μας ξαναενώνεται ἀμέσως. Μόλις κάνουμε ν' ἀποχωρίσουμε τὰ εὐχάριστα πράγματα, τὰ ἐπωφελεῖ πράγματα, τὰ πράγματα ποὺ φέρνουν δύναμη ἀπ' τὸ ὄλο, πάει κι ἡ εὐχαρίστηση, πάει καὶ τ' ὄφελος, πάει κι ἡ δύναμη. Δὲ μπορούμε νὰ διχοτομήσουμε κάτι καὶ νὰ πάρουμε μονάχα τὸ αἰσθησιακὰ καλὸ, ὅπως καὶ δὲ μπορούμε νὰ πάρουμε κάτι ποὺ νὰ ἔχει περιεχόμενο χωρὶς ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἢ νὰ βροῦμε φῶς ποὺ νὰ μὴ ρίχνει σκιά. Μόλις κάνεις νὰ διώξεις τὴ φύση, ξαναγυρίζει πίσω ἀκάθεκτη.

Ἡ ζωὴ ἐξοπλίζεται μετ' συνέπειες ποὺ εἶναι ἀναπόφευχτες καὶ ποὺ ὁ ἄφρων προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀποφύγῃ κι ὁ ἀλαζῶν καυχιέται πῶς ὅποιος τὶς ἀγνοήσῃ τὸν ἀφήνουν ἀνέγγιχτο· μὰ ὅπως ἡ καυχησιὰ εἶναι στὰ χεῖλια του, τὸ ἴδιο κι οἱ συνέπειες εἶναι στὴν ψυχὴ του. Ἄν τὶς ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος θὰ τὸν πετύχουν σ' ἕνα ἄλλο, περισσότερο καίριο. Μονάχα μετ' τὸ θάνατο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ξεφύγῃ, ἀλλὰ τότε, θὰ λέγαμε, συντελέστηκε κι ἡ ἀνταπόδοση. Τόσο πρόδηλη εἶναι ἡ ἀποτυχία κάθε ἀπόπειρας ν' ἀποχωριστεῖ τὸ καλὸ ἀπ' τὸ δυσάρεστο, ὥστε δὲ θὰ ἔπρεπε οὔτε νὰ ἐπιχειρεῖται τὸ πείραμα — ἀφοῦ τοῦτο θὰ φανέρωνε ἀφροσύνη, — μὰ ὅταν τὸ νόσημα προσβάλλῃ τὴ θέληση, τότε καὶ τὸ μυαλὸ θολώνει, κι ὁ ἄνθρωπος παύει νὰ βλέπει τὸ Θεὸ ἀκέραιο

σὲ κάθε πράγμα, ἀλλὰ βλέπει τὸ αἰσθησιακὸ δόλωμα χωρὶς νὰ διακρίνει καὶ τὸ ἀγκίστρι ποὺ κρύβει τὸ δόλωμα μέσα του· βλέπει τῆς γοργόνας τὴν κεφαλή, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀποκρουστικὴ τῆς οὐρά, καὶ νομίζει ὅτι μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμεῖ ἀποχωρίζοντάς το ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ ἀποστρέφεται. «Πόσο κρύφειες εἶναι οἱ βουλές σου, ὦ μόνε καὶ μεγαλοδύναμε Θεέ, ποὺ κατοικεῖς ἄφωνος στὰ ὑπέρτατα οὐράνια, ὅταν στέλνεις τιμωρὸ τυφλότητα σ' ἐκείνους ποὺ ἔχουν ἀχαλίνωτα πάθη!»

Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ μπόρεσε κι ἐνίωσε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἔκρυψε μέσα σὲ πλῆθος μύθους, ἀνέκδοτα, παροιμίες· θεμέλιωσε ἐπάνω τῆς νόμους καὶ σὲ κάθε περίσταση ἀναφέρεται σ' αὐτήν. Ἀπὸ τὴν κοινὴ, τὴν τρέχουσα χρῆση τῆς, μπῆκε καὶ στὴ λογοτεχνία. Οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν τὸ Δία, Πανόπτην Νοῦν· ἐπειδὴ ὅμως τοῦ ἀποδίδονταν πολλές ἀνόσιες πράξεις, ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὶς διηγήσεις, ἀναγκάστηκαν, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ ἠθικὸ τους ἔνστιχτο, νὰ δέσουν τὰ χέρια ἐνὸς τόσο κακοῦ θεοῦ. Ἔτσι τὸν κατέστησαν ἀδύναμο σὰ βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Προμηθέας γνωρίζει μιὰ μυστικὴ του δύναμη, τὴ φωτιὰ καὶ τοῦ τὴν κλέβει· ἡ Ἀθηνᾶ κατέχει τὰ κλειδιὰ μιᾶς ἄλλης του ἐξουσίας:

Ἐγὼ μονάχα ἀπ' τοὺς θεοὺς τὰ κλειδιὰ ξέρω
τοῦ μέρους ποὺ νὰ οἱ κεραυνοὶ του σφραγισμένοι*.

Κι ὁ Δίας δὲ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς κεραυνοὺς του, χωρὶς τὴ γνώμη τῆς Ἀθηνᾶς. Μιὰ ξάστερη ὁμολογία τῆς ἐξάρτησης τοῦ Παντός ἀπ' τὰ μέρη του καὶ τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ κάθε ἐνέργειας. Ἡ Ἰνδικὴ μυθολογία βαδίζει στὰ ἴδια τ' ἀχνάρια· καὶ θὰ φαινόταν ἀδύνατο ἀν κάποιος μῦθος θὰ μπορούσε νὰ ἐπινοηθεῖ ποὺ νὰ μὴν ἔχει ἠθικὴ κατάληξη. Ἡ Ἡὼς ξέχασε νὰ ζητήσει αἰώνια νεότητα γιὰ τὸν Ἴθωνό, τὸν ἐραστή τῆς, καὶ μ' ὄλο ποὺ ἔγινε ἀθάνατος, γερνοῦσε. Ὁ Ἀχιλλέας δὲν εἶναι δλότελα ἄτρωτος· τὰ ἱερὰ ὕδατα τῆς Στυγὸς δὲν ἔδρεξαν τὸν ἀστράγαλό του ἀπ' ὅπου τὸν κρατοῦσε ἡ Θέτις. Κι ὁ Ζίγκφριντ στὰ θρύλο τῶν Νιμπελουγκεν, δὲν εἶναι δλότελα ἀθάνατος, γιὰτὶ ἓνα φυλλαράκι κόλλησε στὴν πλάτη του ὅταν πλενόταν μὲ τὸ αἷμα τοῦ δράκου, καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος ἔμεινε θνητός. Δὲ μπορούσε νὰ γίνε κι ἀλλιῶς. Ὑπάρχει κάποιον ράγισμα σ' ὅ,τι ἔφτιασε ὁ Θεός. Πάντοτε, εἶναι φανερό πὼς θὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ φιλέκδικη συνέπεια ποὺ παρεμβαίνει ξαφνικά, ἀκόμα καὶ στὴν ἀδέσμευτη ἔφεση τῆς ποίησης ὅπου ἡ φαντασία τοῦ ἀνθρώπου δοκίμασε νὰ

* Δισχόλου *Εὐμενίδες*, μετάφραση Ι. Γρυπάρη.

δραματιστεί τ' ἀκατόρθωτα, νὰ ξεφύγει τοὺς πανάρχαιους νόμους — πάντα θὰ ὑπάρχει αὐτὸ τὸ κλώτσημα τοῦ κοντακιοῦ ποὺ θὰ μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ νόμος εἶναι μοιραῖος· πὼς στή Φύση, τίποτα δὲ μᾶς δίνεται χάρισμα, γιὰ ὅλα πρέπει νὰ καταβάλουμε τὸ ἀντίτιμό τους.

Ἐδῶ πρόκυψε κι ἡ παλιὰ δοξασία γιὰ τὴ Νέμεση ποὺ ἄγρυπνα φρουρεῖ τὸν κόσμον καὶ δὲν ἀφήνει καμιὰ προσβολὴ ἀνεξάγνιστη. Οἱ Ἐρινύες, λένε, ἦταν ἀκόλουθες τῆς δικαιοσύνης, καὶ θὰ τιμωροῦσαν ἀκόμα καὶ τὸν ἥλιο ἂν ἔκανε πὼς λοξοδρομίζει ἀπ' τὴν τροχιά του. Οἱ ποιητὲς πάλι ἀναφέρουν πὼς τὰ πέτρινα τεῖχη, τὰ σιδερένια ὄπλα, ἡ ἐξάρτυση τῶν πολεμιστῶν, εἶχαν μιὰν ἀπόκρυφη σχέση μετ' τὴ μοῖρα ποὺ τοὺς περίμενε· ὁ Ἀχιλλεὺς ἔδεσε στὸ ἄρμα του κι ἔσυρε γύρω στὰ χωράφια τῆς Τροίας τὸν Ἑκτορα ἀπ' τὴ ζώνη ποὺ εἶχε δωρήσει ὁ Αἴας στὸν τελευταῖο, κι ὁ Αἴας βρῆκε τὸ θάνατο μετ' τὸ σπαθὶ ποὺ ὁ Ἑκτωρ τοῦ εἶχε χαρίσει. Καὶ διηγοῦνται ὅτι ὅταν οἱ Θάσιοι ἔστησαν ἀνδριάντα στὸν πολυνίκη Θεαγένη, ἓνας ἀπ' τοὺς ἀντιπάλους του πῆγε νύχτα νὰ τὸν γκρεμίσει ἀπ' τὸ βᾶθρο του· καὶ τὰ κατάφερε, μὰ πέφτοντας ὁ ἀνδριάντας τὸν πλάκωσε καὶ τὸν ἔλυωσε ἀπὸ κάτω του.

Μέσα σ' αὐτὰ τ' ἀφηγήματα ὑπάρχει κάτι ἀπὸ σοφία θεϊκὴ· κάτι ποὺ διατυπώθηκε χωρὶς τὴν πρόβλεψη τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ποιητῆ. Καὶ τὸ καλύτερο τμῆμα ἑνὸς ἔργου εἶναι ἐκεῖνο ὅπου ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ σχεδὸν μηδενίζεται· ἐκεῖνο ποὺ ἐκτελεῖ «οὐκ εἰδώς»· ἐκεῖνο ποὺ δὲν παράγεται ἀπὸ τὴν προσχεδιασμένη ἐπινοητικότητά του, μὰ ποὺ πηγάζει ἀπὸ μέσα του· ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἀποκλειστικὸ προσωπικὸ του γνῶρισμα, μὰ ποὺ βρίσκεται καὶ στὰ ἔργα πολλῶν ἄλλων, γιὰ τοῦτο καὶ μποροῦμε νὰ τὸ θεωρήσουμε πὼς εἶναι μιὰ οὐσία ὑπερατομική, αἰώνια κι ἀπρόσωπη. Δὲ ζητῶ νὰ γνωρίσω τὸ Φειδία, μὰ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον. Τὸ ὄνομα τοῦ Φειδία, κι οἱ συνθήκες ὅπου ἔζησε, ὅσο κι ἂν εἶναι χρήσιμες στὴν ἱστοριογραφία, μᾶς προκαλοῦν σύγχυση ὅταν θελήσουμε νὰ κάνουμε κριτικὴ ἀπὸ μιὰν ἀνώτερη κι ἐποπτικὴ σκοπιὰ. Ἐκεῖ ζητοῦμε ν' ἀνακαλύψουμε τί δημιούργησε ὁ ἀνθρώπος σὲ μιὰν ὀρισμένη περίοδο κι ὄχι τί ἔφτιασε ὁ Φειδίας, ἢ τί ἔγραψαν ὁ Δάντης κι ὁ Σαίξπηρ ποὺ ἦταν ἀπλὰ ὄργανα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς· γιὰ τὰ ἄτομα στὴν προσωπικὴ τους ἱστορία ἔχουν προαιρέσεις, ἀνεκτέλεστα σχέδια, παθήματα ποὺ δὲν ἔχουν σημασία στὸ ξετύλιγμα καὶ τίς ἐκδηλώσεις τῆς αἰώνιας ψυχῆς.

Τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴν τοῦ ἔκφραση ὁ νόμος τῆς ἀνταπόδοσης τὴ βρίσκει στὶς παροιμίες, στὰ ρητὰ καὶ στ' ἀποφθέγματα ὅλων τῶν λαῶν, ποὺ εἶναι τὸ ἀπόσταγμα τῆς σοφίας ἢ τῆς διατύπωση

της απόλυτης αλήθειας χωρίς επιφυλάξεις. Οί παροιμίες, όπως και τὰ ἱερὰ βιβλία ὄλων τῶν λαῶν, εἶναι τὸ ἄδυτο τῶν διαισθητικῶν γνώσεων. Ἐκεῖνο ποῦ ὁ τρομχγμένος, ὁ προσκολλημένος στὰ προσχήματα κόσμος, δὲ θὰ ἐπέτρεπε στὸ ρεαλιστὴ νὰ τὸ πεῖ ἀπερίφραστα, τοῦ τὸ ἐπιτρέπει, χωρὶς ν' ἀντιδράσει, νὰ τὸ πεῖ μὲ μιὰ παροιμία. Κι αὐτὸς ὁ ὑπέρτατος, ὁ μόνος ἀληθινὸς νόμος, ποῦ τὸν ἀγνοεῖ κι ὁ ἀμδωγας κι ἡ πολιτεία κι τὸ δασκαλικὸ βῆμα, κηρύσσεται κάθε ὥρα, κάθε στιγμή, σὲς ἀγορές, στὰ ἐργαστήρια, παντοῦ σ' ἔλους τοὺς λαοὺς και σ' ὅλες τὶς γλῶσσες.

Κάθε νόμισμα ἔχει δυὸ ὄψεις· τὴ μιὰ κάτω ἀπ' τὴν ἄλλη. — Κάνεις, θὰ βρεῖς ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, δῶντα ἀντὶ δῶντος, αἷμα ἀντὶ αἵματος. — Δώσατε, ἵνα σᾶς δοθῇ. — Ἄν κάνεις καλὸ, θὰ βρεῖς καλὸ. — Ὅποιος ὀρόσειε, θὰ ὀροιστεῖ. — Ἴε ἐπιθυμεῖς; ρωτᾷ ὁ Θεός· πλήρωσε και θὰ τὸ ἔχεις. — Ἄν δὲν τολμήσεις, τίποτα δὲν ἀποκτᾷς. — Ἡ ἀμοιβὴ σας θὰ ναι γιὰ ὅ,τι κάνετε, οὔτε περισσότερη, οὔτε λιγώτερη. — Ὅποιος δὲ δούλεψε δὲ θὰ γευτεῖ τὴν ἀληθινὴ τροφή. — Λίγος κόπος, λίγα κέρδη. — Οἱ κατάρες πάντα ξεσποῦν στὸ κεφάλι ἐκείνου ποῦ τίς λέει. — Ἄν περάσεις ἀλυσίδα στὸ λαιμὸ τοῦ δούλου σου, τὴν ἄλλη ἀκρη της θὰ τὴ δέσεις στὸ λαιμὸ τὸ οἰκό σου. — Κακὴ συμβουλή δὲ βρίσκει ποτὲ καλὴ διατύπωση. — Στὸ χέρι σου εἶναι νὰ φορτώσεις τὸ Διάβολο ὅπως ἓνα γαῖδούρι.

Ἔτσι εἶναι γραμμένο γιὰ τὴ ἔτσι εἶναι στὴ ζωὴ. Οἱ πράξεις μας κυριαρχοῦνται και χαρακτηρίζονται ὄχι ἀπ' τὴ θέλησή μας, μὰ ἀπ' τὸ φυσικὸ νόμο. Ἄδικα ἐπιδιώκουμε κάποιο σκοπὸ ποῦ νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπ' τὸ κοινὸ καλὸ, οἱ πράξεις μας ἔλκονται ἀπὸ ἓνα ἀκατανίκητο μαγνήτη και προσαρμόζονται στὴν ἀπαρσάλευτη νομοτέλεια.

Ὁ ἄνθρωπος, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, ὅταν μιλάει αὐτοχαρακτηρίζεται, σκιαγραφεῖ τὸ πορτραῖτο τοῦ μπροστὰ στὰ μάτια τῶν συντρόφων του, χαράσσοντας μὲ κάθε λέξη του και μιὰ γραμμὴ τῆς μορφῆς του. Κάθε γνώμη ποῦ ἐκφράζει ἀποτελεῖ πιά ἀναπόσπαστο μέρος τῆς προσωπικότητάς του. Εἶναι ἓνα τόπι δεμένο ἀπὸ σπάγγο ποῦ ρίχνεται σὲ στόχο, μὰ ἢ ἄκρη τοῦ σπάγγου μένει στὰ χέρια αὐτοῦ ποῦ τὸ ἔριξε. Ἡ μάλλον εἶναι ἓνα καμάκι ποῦ ἐξακοντίστηκε στὴ φάλαινα, ξετυλίγοντας, ὅπως πετάει, τὸ σκοινὶ ἀπ' ὅπου εἶναι δεμένο και ποῦ ἂν δὲ ριχτεῖ καλά, μπορεῖ νὰ σκίσει στὰ δυὸ τὸν τιμονιέρη ἢ ν' ἀναποδογυρίσει τὴ βάρκα.

Δὲ μπορεῖτε ν' ἀδικήσετε και νὰ μὴν ὑποστεῖτε κι ἐσεῖς τὴν ἀδικία. «Δὲν ὑπάρχει περήφανος ποῦ νὰ μὴν πληγώθηκε πρῶτος ἀπ' τὴν περηφάνεια του», εἶπε ὁ Μπέρκ. Ὁ ἐκκεντρικὸς στὴν κοινωνικὴ ζωὴ δὲ βλέπει πῶς ἀποκλείει τὴ χαρὰ στὸν ἑαυτὸ του

προσπαθώντας να φανεῖ ἰδιόρρυθμος. Ὁ ζηλωτὴς τῆς θρησκείας δὲ βλέπει πῶς κλείνει τὶς θύρες τ' οὐρανοῦ στὸν ἑαυτό του, προσπαθώντας νὰ τὶς κλείσει σ' ἄλλους. Μεταχειριστεῖτε τοὺς ἀνθρώπους σὰν πιόνια ἢ μπάλες καὶ θὰ ὑποφέρετε ὅσο κι ἐκεῖνοι. Ἄν ἀδιαφορήσετε γιὰ τὴν καρδιά τους, θὰ χάσετε καὶ τὴ δική σας. Οἱ ἀνθρώπινες αἰσθήσεις θέλουν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπ' ὅλους: κι ἀπ' τὶς γυναῖκες κι ἀπ' τὰ παιδιά κι ἀπ' τοὺς φτωχοὺς. Ἡ λαϊκὴ παροιμία κατὰ τὰ ἔργατά σου ἀλληλούια κρύβει μιὰ βαθεῖα φιλοσοφία.

Ὅλες οἱ παραβάσεις στὴν ἀγάπη καὶ στὴν ἰσότητα στὶς κοινωνικὲς μας σχέσεις γρήγορα τιμωροῦνται. Καὶ τιμωροῦνται ἀπὸ φόβο. Ἐνῶσω ἔχω ἀπλὲς κι ἀδολες σχέσεις μὲ τὸ γείτονά μου, δὲ μοῦ εἶναι δυσάρεστο νὰ ἔρχομαι σὲ συνάφεια μαζί του. Ἡ φιλικὴ μας ἔνωση εἶναι ἀπρόσκοπτη, ὅπως ἐνώνονται ἀπρόσκοπτα τὸ νερὸ μὲ τὸ νερὸ ἢ δυὸ ρεύματα τοῦ ἀέρα. Ὅταν ὁμως οἱ σχέσεις μας πάψουν νὰ ἐμπνέονται ἀπ' τὴν εὐκρίνεια καὶ τὴν ἀπλότητα κι ἀντικατασταθοῦν ἀπ' τὴν ψυχρότητα καὶ τὴν ὑστεροβουλία, ὁ καθένας νιώθει γιὰ λογαριασμό του τὴν ψευτιά: ὁ φίλος μου ἀποτραβιέται ἀπὸ μένα κι ἐγὼ κάνω τὸ ἴδιο γι' αὐτόν· ἡ ματιά του ἀποφεύγει τὴ ματιά μου· ἀνάμεσά μας ἔχει κηρυχτεῖ πόλεμος· ὑπάρχει σ' αὐτόν μῖσος, σ' ἐμένα φόβος.

Κι ὅλες οἱ παλιὲς ἀδικίες στὴν κοινωνία, εἴτε πρόκειται γιὰ σύνολα εἴτε πρόκειται γιὰ ἄτομα, ὅλες οἱ ἀνισότητες στὴν ἰδιοκτησία καὶ τὰ προνόμια κολάζονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὁ φόβος εἶναι ἕνας προφητικὸς προάγγελος, κήρυκας ὄλων τῶν ἐπαναστάσεων. Τὸ μέγιστο μάθημά του εἶναι ὅτι ὅπου παρουσιάζεται, ἐκεῖ ὑπάρχει ἀποσύνθεση. Εἶναι τὸ χτύπημα τῆς καμπάνας, ποὺ ὅσο κι ἂν δὲ γνωρίζει κανεὶς τί ἀκριβῶς προμηνᾷ, σημαίνει θάνατο. Ἡ ἰδιοκτησία μας εἶναι περίφοβη, οἱ νόμοι μας κι οἱ ἀνώτερες τάξεις μας ζοῦνε μὲ τὸν τρόμο. Ὁ φόβος πλανιέται καὶ ρεκάζει, αἰῶνες τώρα, ἐπάνω ἀπ' τὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἰδιοκτησία, προμηνώντας κακά. Αὐτὸ τὸ δυσοίωνα πουλὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάιτια. Ἐπισημαίνει μεγάλες ἀδικίες ποὺ πρέπει νὰ διορθωθοῦν.

Ἀπ' τὴν ἴδια αἰτία προέρχεται κι ἡ λαχτάρα μας γιὰ ἀλλαγὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴ διακοπὴ κάθε συνηθισμένης δραστηριότητος. Ἀπ' τὴν ἴδια αἰτία ἔριξε κι ὁ Πολυκράτης τὸ δαχτυλίδι του στὴ θάλασσα· γιὰ τοῦτο φοβόμαστε τὴν ἀσυννέφιαστη εὐτυχία, γιὰ τοῦτο κάθε εὐγενικιὰ ψυχὴ τάσσει στὸν ἑαυτό της καθήκοντα κι ἀσκητικὸς κανόνες, κι ἀσκεῖ τὴν ἀρετὴ — ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπόπειρες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἰσορροπήσει τὴ ζυγαριὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ ν' ἀποφύγει τὴν κύρωση τῆς ἀδέκαστης νομοτέλειαις.

Οἱ ἄνθρωποι μὲ πείρα γνωρίζουν πολὺ καλά πῶς εἶναι προ-

τιμότερο νὰ πληρώνουν τοῖς μετρητοῖς, νὰ μὴν κάνουν χρέη, καὶ πὼς γιὰ μιὰ μικρὴ διευκόλυνση πληρώνουν κάποτε ἀκριβὰ. Ὁ ὀφειλέτης συγχωνεύεται μὲ τὴν ὀφειλὴν του. Βγαίνει μήπως κερδισμένος ἐκεῖνος ποὺ πήρε πολλά καὶ δὲν ἔδωσε τίποτα; Βγαίνει κερδισμένος ὅταν δανείζεται, ἀπροσχημάτιστα ἢ μὲ πονηριά, τὰ ἐμπορεύματα ἢ τὰ ἄλογα ἢ τὰ χρήματα τοῦ γείτονά του; Ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ δανεισμοῦ ξεπηδάει ἀμέσως καὶ μιὰ ἄλλη συνέπεια: τὸ αἶσθημα τῆς ἀνωτερότητας ἢ τῆς κατωτερότητας ποὺ ἀνάλογα δημιουργεῖται σ' ἐκεῖνον ποὺ κάνει τὴν εὐεργεσίαν καὶ σ' ἐκεῖνον ποὺ τὴν ἀποδέχεται. Ἡ πράξη παραμένει στὴ μνήμη καὶ τὴ δικήν του καὶ τοῦ γείτονά του· καὶ κάθε καινούρια παρόμοια πράξη μεταλλάζει τὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Πολὺ γρήγορα θὰ διαπιστώσει αὐτὸς ποὺ δανείστηκε πὼς καλύτερα νὰ ἔσπαζε τὸ πόδι του παρά νὰ πῆγαινε νὰ δανειστεῖ κάτι, καὶ πὼς «ἀκριβοπληρώνει κανεὶς τὸ πρᾶγμα ποὺ ζήτησε».

Ὁ συνετὸς θὰ ἐπεκτείνει αὐτὸ τὸ μάθημα σ' ὅλους τοὺς τομείς τῆς ζωῆς, μαθαίνοντας πὼς εἶναι σημάδι φρονιμάδας τὸ νὰ πληρώνει κανεὶς κάθε δίκαιη ἀπαίτηση στὴν ὥρα της. Πληρώνετε πάντα· γιατί δὲ θὰ τὸ ἀποφύγετε νὰ πληρώσετε δλόκληρο τὸ χρέος σας. Γεγονότα καὶ πρόσωπα ἴσως νὰ παρεμβληθοῦν ἀνάμεσα σ' ἐσᾶς καὶ τὴ δικαιοσύνη, μὰ τοῦτο θὰ εἶναι μονάχα μιὰ ἀναστολή τοῦ χρέους. Στὸ τέλος θὰ ὑποχρεωθεῖτε νὰ τὸ πληρώσετε. Ἄν εἴστε φρόνιμος θὰ πρέπει νὰ φοβάστε μιὰν ὑπέρμετρη εὐδαιμονία, ποὺ ἄλλο δὲν κάνει παρά νὰ ὀγκώνει τὸ παθητικὸ σας. Βέβαια ὁ σκοπὸς τῆς φύσης εἶναι ὠφελιμιστικὸς. Μὰ γιὰ κάθε προνόμιο ποὺ σᾶς ἀπονέμεται εἰσπράττεται κι ἓνας δασμὸς. Μεγάλος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶναι. Ταπεινὸς — κι αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο ἀξιοκατάκριτο πρᾶγμα στὸν κόσμον — ἐκεῖνος ποὺ παίρνει χωρὶς νὰ δίνει τίποτα. Ὁ κανόνας εἶναι πὼς δὲ μπορούμε νὰ κάνουμε παροχὲς σ' ἐκείνους ἀπ' τοὺς ὁποίους δεχόμαστε ὀφέλη, παρά σπάνια. Μὰ τὰ ὀφέλη ποὺ δεχόμαστε πρέπει νὰ τὰ μεταβιδάζουμε, ἓνα πρὸς ἓνα, κομμάτι τὸ κομμάτι, ὁβολὸ πρὸς ὁβολό, σὲ κάποιον ἄλλο. Προσέχετε μήπως τὰ χέρια σας εἶναι παραφορτωμένα μὲ ἀγαθὰ. Μὴν τὰ κρατᾶτε ἄλλο· γρήγορα θὰ σκουληκιᾶσουν. Μοιράστε τα γρήγορα μ' ὅποιον τρόπο νομίζετε πρόσφορο.

Καὶ τὴν ἐργασία τὴν κυβερνᾷ ὁ ἴδιος ἀμείλικτος νόμος. Ἡ φτηνὴ ἐργασία κοστίζει πιδὸ ἀκριβὰ, λέει ὁ μυαλωμένος. Αὐτὸ ποὺ ἀγοράζουμε σὲ μιὰ σκούπα, σὲ μιὰ ψάθα, σ' ἓνα ἀμάξι, σ' ἓνα μαχαίρι εἶναι ἡ χρησιμότητά τους γιὰ μιὰν ὀρισμένη ἀνάγκη μας. Σᾶς ἔρχεται καλύτερα νὰ ἔχετε στὸν κῆπο σας ἓναν κηπουρό, δηλαδή ν' ἀγοράζετε τὴν τέχνην του· νὰ ἔχετε στὸ κάρδι σας ἓνα ναύτη· στὸ σπῖτι σας μιὰν ὑπηρέτρια· στὸ γραφεῖο σας ἓναν

υπάλληλο. Γιατί ἔτσι πολλαπλασιάζετε τὴν παρουσία σας, ἐνεργεῖτε μέσῳ τῶν ἄλλων. Μ' ἀπὸ τῆ διουπόστατη φύση τῶν πραγμάτων, ὅπως στὴ ζωὴ ἔτσι καὶ στὴν ἐργασία, δὲ χωρεῖ ὁλοκλήρητα. Ὁ κλέφτης κλέβει τὸν ἑαυτὸ του. Ὁ ἀπατεώνας ἐξαπατᾷ τὸν ἑαυτὸ του. Γιατί ἡ πραγματικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας εἶναι γνώση, ἀξιοσύνη καὶ ἀρετὴ, ἀπάνω στὰ ὅποια καὶ μόνο θεμελιώνονται ὁ πλοῦτος κι ἡ πίστη. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα μπορεῖ νὰ σᾶς τὰ ὑπεξαιρέσουν, ὅπως καὶ τὸ χαρτονόμισμα μπορεῖ νὰ τὰ παραχαράξουν, μὰ τὸ ἀντίκρουσμά τους, τὴ γνώση καὶ τὴν ἀξιοσύνη οὔτε νὰ τὴν κλέψουν μποροῦν, οὔτε νὰ τὴν πλαστογραφήσουν. Αὐτὲς οἱ ἰδιότητες τῆς ἐργασίας δὲν ἀποκτιοῦνται παρὰ μὲ τὴν προσωπικὴ ἀσκήση τοῦ μυαλοῦ καὶ μὲ ἀνιδιοτελεῖ διαθήση. Ὁ ἀπατεώνας, ὁ τσαπατσούλης, ὁ χαρτοπαίχτης δὲν καταφέρνουν νὰ κουρσέψουν τὴ γνώση τῆς βλῆς καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς σημασία ποὺ ἀνήκει μονάχα στὴν τεχνίτη ποὺ τὴν κυριεύει μὲ τὴν τίμια ἐνασχόληση καὶ τὸ μόχθο του. Ὁ νόμος τῆς φύσης εἶναι: «Ποιεῖ καὶ θὰ ἔχεις δύναμη». Ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ δὲν ποιοῦν δὲν κατέχουν ποτὲ δύναμη.

Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία, μέσα ἀπ' ὅλες τῆς τίς μορφές, ἀπὸ τὸ φτιάσιμο ἑνὸς ραβδιοῦ ὡς τὸ χτίσιμο μιᾶς πόλης ἢ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς ἐποποιΐας, εἶναι μιὰ μεγαλόπρεπη ἀπεικόνιση τῆς οἰκουμενικῆς ἀνταπόδοσης. Παντοῦ καὶ πάντα ἐπικρατεῖ αὐτὸς ὁ νόμος. Ἡ ἀπόλυτη ἰσορροπία τοῦ Δοῦναι καὶ Λαβεῖν, ἡ ἀρχὴ πὼς κάθε πρᾶγμα ἀποκτιέται μονάχα σὰν καταβληθεῖ ἡ τιμὴ του — κι ἂν δὲν καταβληθεῖ, τότε ἔρχεται στὴν κυριότητά μας ὄχι τὸ πρᾶγμα ποὺ ἐπιθυμοῦμε, ἀλλὰ κάτι ἄλλο, καὶ πὼς τίποτα δὲν ἀποκτοῦμε ἂν δὲν πληρώσουμε γι' αὐτό, — ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι καίρια τόσο στοὺς ἰσολογισμοὺς ἑνὸς ἰδιωτικοῦ κατάστιχου ὅσο καὶ στοὺς προῦπολογισμοὺς τοῦ κράτους, τόσο στοὺς νόμους τῶν φυσικῶν φαινομένων ὅσο καὶ στὶς ἐνέργειες καὶ τίς ἀντιδράσεις τῶν ζωικῶν ἐκδηλώσεων. Δὲν ἀμφιβάλλω πὼς οἱ ἀνώτατοι αὐτοὶ νόμοι, ποὺ ὁ ἄνθρωπος διαισθητικὰ νιώθει νὰ συνυφαίνονται μὲ κάθε του ἀπασχόληση καὶ δραστηριότητα, ἡ αὐστηρὴ αὐτὴ ἀρχὴ ποὺ σπιθοβολάει στὴν κόψη τῆς σμίλης του, ποὺ παραστέκει στὸ σπάγγο τῆς στάθμης καὶ στὸ ἀλφάδι του, ποὺ φανερώνεται στοὺς λογαριασμοὺς μιᾶς ἐπιχείρησης ὅσο καὶ στὰ ἱστορικὰ γεγονότα, εἶναι ἐκείνη ποὺ δίνει στὴ δουλειὰ τοῦ τεχνίτη, κι ἂς μὴ μπορεῖ νὰ τὸ ἐξωτερικεύσει, σημασία καὶ περιεχόμενο στὴ συνείδησή του.

Αὐτὴ ἡ συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἀρετὴ καὶ τὴ φύση ἀναγκάζει τὰ πάντα ν' ἀντικρύζουν ἐχθρικὰ τὸ κακό. Οἱ νόμοι κι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου καταδιώκουν καὶ μαστιγώνουν τὸν προδότη. Νιώθει πὼς ὁ κόσμος ἔχει διαρρυθμιστεῖ γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ

ἀγαθὸ καὶ πῶς δὲ βρίσκειται στὰ πλάτη του οὔτε σπηλιά γιὰ νὰ κρυφτεῖ ὁ κατεργάτης. Κάντε ἓνα ἔγκλημα, κι ἢ γῆ ἔγινε ἀμέσως ἀπὸ γυαλί. Κάντε ἓνα ἔγκλημα κι ἀμέσως σὰ νὰ ἔπεσε γύρω σας ἓνα στῶμα χιόνι, ὅπως στὰ δάση ὅπου τὰ ἴχνη προδίνουν τὸ πέρασμα τῆς πέρδικας, τοῦ κουναβιοῦ καὶ τῆς ἀλεπούς. Δὲ μπορείτε νὰ σθῆσετε τὸ λόγο ποὺ εἶπατε, δὲ μπορείτε νὰ χαλάσετε τ' ἀχνάρια τῶν βημάτων σας, δὲ μπορείτε νὰ τραβήξετε τὴ σκάλα, ὥστε νὰ μὴν ἀφήσετε τεκμήρια κι ἀποδείξεις. Κάποια μαρτυρία θὰ περισυλλεθῆ καὶ θὰ σὰς καταδικάσει. Τὰ φαινόμενα τῆς φύσης — τὸ νερό, τὸ χιόνι, ὁ ἄνεμος, ἢ βαρύτητα — γίνονται οἱ τιμωροὶ στὸν κλέφτη καὶ στὸ δολοφόνου.

Ἐπ' αὐτὸ ἄλλο μέρος, ὁ νόμος αὐτὸς δείχνεται τὸ ἴδιο δίκαιος γιὰ κάθε ὀρθὴ πράξη. Ἀγάπησε καὶ θ' ἀγαπηθεῖς. Ἡ ἀγάπη ἰσοσταθμίζεται μὲ ἀγάπη, ὅπως εἶναι ἴσα τὰ δύο μέρη μιᾶς ἀλγεβρικής ἐξίσωσης. Ὁ ἀγαθὸς ἔχει μιὰ δύναμη σὰν τῆς φωτιᾶς, ποὺ μετατρέπει σὲ φλόγα ὅ,τι ἀγγίζει, ὥστε δὲ μπορείτε νὰ τοῦ κάνετε κακό· ὅπως μπροστὰ στὸ Ναπολέοντα τὰ μοναρχικὰ στρατεύματα κατέβασαν τὴ σημαία τους καὶ προσχώρησαν σ' αὐτόν, κι ἀπὸ ἐχθροὶ ἔγιναν φίλοι, ἔτσι κι ὁ καλὸς ἄνθρωπος μεταλλάζει κάθε εἶδους συμφορὰ — ἀρρώστια, κατατρεγμούς, φτώχεια — σ' εὐεργετήματα :

*Οἱ ἀνεμοδαρμοὶ κι οἱ φουρτοῦνες εἶναι δύναμη
Γιὰ τὸν ἀντρειωμένο καὶ θεϊκὴ εὐλογία,
Ὅσο ἀπὸ μόνονα τους τίποτα δὲν ἀξίζουν.*

Τὸ καλὸ ἔχει ὄφελος ἀκόμα κι ἀπ' τὴν ἀδυναμία καὶ τὸ μειονέκτημα : Ὅπως κανένας δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ μὴν πληγώθηκε ἀπ' τὴν ἴδια του τὴν περηφάνεια, ἔτσι καὶ κανεὶς δὲν εἶχε καὶ κάποιο μειονέκτημα ποὺ νὰ μὴν τοῦ χρησίμευε σὲ κάτι. Τὸ ἐλάφι στὸ γνωστὸ μῦθο θαύμαζε τὰ κέρατά του καὶ πικραινόταν γιὰ τὰ πόδια του, μὰ ὅταν ξεπρόβαλε ὁ κυνηγός, ἦταν τὰ πόδια ποὺ τὸ ἔσωσαν στὴν ἀρχή, κι ἢ καταστροφή του τὰ κέρατά του ποὺ μπλέχτηκαν στὰ κλαριά τῶν δέντρων. Ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς θὰ πρέπει νὰ εὐγνωμονεῖ τὰ λάθη ποὺ ἔκανε στὴ ζωὴ του. Ὅπως κανένας δὲν ἐνίωσε κατάβαθα μιὰν ἀλήθεια, ἀν δὲν πάλεψε πρῶτα μαζί της, ἔτσι καὶ κανεὶς δὲ γνώρισε κατάβαθα τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματά του, ἀν δὲν ὑπόφερε ἀπ' τὰ πρῶτα, ἀν δὲν εἶδε νὰ θριαμβεύουν τὰ δεύτερα. Τυχαίνει νὰ ἔχει κάποιο ἐλάττωμα στὸ χαρακτήρα ποὺ τὸν ἐμποδίζει νὰ ζήσει μὲ τοὺς ἄλλους ; Αὐτὸ τὸν ἀναγκάζει νὰ ζήσει μόνος, ἀποκτώντας ἔτσι ἱκανότητες αὐτάρκειας σὰν τὸ πληγωμένο μαλακόστρακο ποὺ κλείνει τὴν πληγὴ του μὲ μαργαριτάρια.